

ZVUKONSTRUKTOR

ISTRAŽIVANJE

Darko Jeftić

Mentorica: doc. dr. sc. Ivana Keser Battista

Komentorica: izv. prof. dr. sc. Leonida Kovač

Diplomski rad

Akademija likovnih umjetnosti

Odsjek za animirani film i nove medije

Smjer: Novi mediji

U Zagrebu, 2015.

UVOD	5
OPĆE OSOBINE ZVUKA	9
DOKOLICA	17
MITSKO SUOSJEĆANJE ŽIVOTA	26
DIVLJA MISAO	36
IDEOLOŠKI DRŽAVNI APARATI	45
UMJESTO ZAKLJUČKA	52



Ukratko, rad je krenuo od konca, tj. vibracije vjetra koja je pokretala konac. Mokri konac može provoditi struju.

UVOD

Zvukonstruktor je instalacija u prostoru, koja omogućuje posjetiteljima da pomoću vlastitih pokreta tijela otkrivaju/usložnjavaju elemente zvučne/video kompozicije. Dok posjetitelji potpuno miruju, zvuk je odsutan, a ubrzavanjem kretanja i širenjem pokreta, usložnjava se i zvučna kompozicija.

Polazište izrade Zvukonstruktora je pitanje: Može li Zvukonstruktor i na koje načine uključiti i afirmirati pokret posjetitelja kao uvjet svojeg postojanja?

Elementi koji ulaze u kompoziciju su unaprijed snimljeni kratki video i zvučni isječci iz svakodnevnog života grada (Zagreba).

Odabir, poredak i trajanje reprodukcije pojedinih isječaka određuju sami posjetitelji pomoću vlastitih pokreta tijela.

Instalacija se sastoji od zvuka, videa, kamera, zvučnika, projektor, pokreta posjetitelja, računala, računalnih skripti.

Optimalan rad zvukonstruktora postiže se ekstremnim usporavanjem svakodnevnih pokreta tijela.



Projure li posjetitelji prostorom, vidjet će svega nekoliko *frameova* samo nekih od osamdesetak video klipova. Tek izrazitim usporavanjem svakodnevnih pokreta tijela moguće je aktivno birati redoslijed videa/zvukova i gledati cijelokupne klipove koji su sastavni dio Zvukonstruktora.

Zvukonstruktor je riječ. Zvukonstruktor je slika. Zvukonstruktor je akustična slika. Jezik koji svakodnevno koristimo metaforičan je, radilo se o riječima, slikama ili akustičnim slikama. Elementi koji ga sačinjavaju predstavljaju druge elemente pomoću trećih, četvrtih i ostalih elemenata, tako da nas u svakodnevnom jeziku/percepciji čitavi slojevi metafora odvajaju od neposrednog iskustva vibracije/zvuka. Različiti sustavi klasificiranja, generaliziranja i predočavanja/posredovanja to rade automatski. Prema tome, mogli bismo reći: što smo uronjeniji u svakodnevne jezike/ideologije udaljeniji smo od zvuka/zvukova/vibracije.

Može li nam tehnologija pomoći u ponovnom povratku/uranjanju u zvuk, u trenutak kada prestajemo predstavljati identitet, jezični, ideološki ili bilo koji drugi? Je li sam čin slušanja/gledanja posredovan i na koje sve načine? Može li tehnologija doprinjeti reaktivaciji neposrednog iskustva, iskustva zvuka, iskustva pokreta, iskustva susreta, slučaja, specifičnog pojedinačnog trenutka? Može li Zvukonstruktor potaknuti reproblematiciju pojmova kao što su zvuk, kompozicija, pokret, dokolica?



Za pjesnika Kvinta Horacija Flaka dokolica označava mir, radost sadašnjeg trenutka kojeg bi trebalo cijeniti više od moći i bogatstva.

OPĆE OSOBINE ZVUKA

Zvukom nazivamo mehaničke titraje (vibracije) koje čovjek može čuti. Učestalost titraja nazivamo i frekvencijom. Čovjek može čuti frekvencije od šesnaest titraja u sekundi (16Hz) do dvadeset tisuća titraja u sekundi (20000Hz). Titranje "ispod praga čujnosti" nazivamo infrazvukom, a ono brže od dvadeset tisuća titraja u sekundi nazivamo ultrazvukom. Dvije osnovne osobine određuju te titraje: valno širenje te vibracije kroz medij, bilo da se radi o krutom, tekućem ili plinovitom tijelu.

Titranje membrane zvučnika vođeno je stalnom promjenom elektromagnetskih sila. Kao i membrana mikrofona, i ušni bubnjići titraju vođeni promjenama tlaka analognim načinu treperenja izvora, pa i ljudi mogu čuti kako titra izvor zvuka, budući da se vibracija prenosi kroz prostor. Brzina širenja zvuka jednaka je za sve vrste zvukova, ali se razlikuje u različitim medijima. Zvuk se kreće brže u krutim tijelima, sporije u tekućima, a najsporije u plinovitim. Zvuk se brže kreće u toplijem i gušćem zraku nego u rjeđem i hladnijem. Pri temperaturi od 20°C i tlaku od 1,01325 bara zvuku je brzina u

zraku tristo četrdeset i četiri metra u sekundi. Od svog izvora, zvuk se širi kuglasto po slobodnom zračnom prostoru i svoju energiju raspršuje po istome. Što je zvuk udaljeniji od izvora, sve je slabiji. Zvučni tlak, čije promjene osjećamo kao promjene glasnoće, postaje sve slabiji udaljavanjem od izvora u prostoru. Ako je prostor pregrađen, kao naprimjer u hodnicima, zvuk opada manje s udaljavanjem, budući da stijenke zida dio zvuka odbijaju.

Mehanički titraji mogu se pretvoriti u analogne, a analogni opet u mehaničke. Najčešći primjer pretvorbe mehaničkih titraja u analogne električne je pomoću mikrofona, pojačala i zvučnika ili slušalica. Takav postupak iskoristio je i A.G.Bell u konstrukciji prvog telefona 1876. godine. Pretvoren u elektricitet, zvuk se može pojačavati, može se slati na daljinu kao električni signal, može se na razne načine preoblikovati, analizirati, mjeriti. Može se prikazivati na osciloskopu ili grafičkom zapisu. Taj isti elektricitet se može pretvoriti i u elektromagnetske valove, čime se omogućuje bežični prijenos, ili se mogu magnetizirati željezne čestice magnetofonske vrpce, pa se na taj način može i "snimiti" zvuk. Još veće

možnosti manipulacije zvuka se otvaraju digitalizacijom zvuka. Za pretvorbu elektroakustičke pojave (zvuka) u binarni slijed (informacijskih jedinica) mogu se koristiti posebni analogno-digitalni (A/D) konvertori. Binarni slijed se zatim može pohranjivati u različite memorije i obrađivati na računalu. Digitalno-analogni (D/A) konvertori mogu opet pretvoriti nizove informacijskih jedinica u elektroakustičke pojave.

Pod frekvencijom zvuka podrazumijevamo učestalost titraja. Učestalost se ili frekvencija titraja (f) izražava brojem titraja titraja u sekundi i označava sa Hz (Hertz). Tijelo koje titra, titrat će većom frekvencijom što je elastičnije (napetije), što je kraće i što mu je masa manja. Žica na instrumentu će titrati većom frekvencijom što je napetija, što je kraća i što je tanja. Zvuk kroz cijevi titrat će ovisno o valnoj duljini zvuka, tako da što su cijevi kraće, zvuk će treperiti brže,

Jakost ili intenzitet zvuka naziv je za količinu mehaničke energije koja u jednoj sekundi prostruji kroz plohu od 1m^2 okomitu na smjer širenja zvuka. Promjene jakosti zvuka čuju se

kao promjene glasnoće. Jakost zvuka ovisi o amplitudi i frekvenciji, a za istu frekvenciju jakost je veća što je amplituda veća, i veća je što je frekvencija veća uz istu amplitudu. Decibelima se izražava logaritamski odnos dvaju vrijednosti. Naprimjer, zvuk jakosti koja izaziva bol je 10 000 000 000 000 puta jači (10^{13}) od zvuka na pragu čovjekove čujnosti. U decibelima, ta razlika iznosi samo 130dB.

U akustici se razlikuju čisti tonovi od složenih zvukova. Čisti tonovi imaju sinusoidni oscilogram. Složeni zvukovi imaju bilo kakav nesinusoidni oscilogram. U prirodi nema potpuno čistih tonova. Približno čisti ton je zvuk sirene ili zvuk vilice za ugađanje instrumenta. Međutim, čisti tonovi mogu se proizvesti elektroničkim generatorima tona.

Na svakoj čestici zraka, na laseru koji čita *CD player*, na ušnom bubnjiću ili membrani mikrofona, nalazi se čitav zbroj raznolikih složenih zvukova. Takav zbroj nemoguće je fizikalnim postupcima razlučiti natrag. Iz dvoglasnog pjevanja ne može se izdvojiti pjevanje samo jednog pjevača, iz zvučne snimke nemože se izdvojiti nepoželjan zvuk. Međutim, mozak čovjeka

to neprestano čini voljnom pažnjom. Svakodnevno napreduje i digitalna tehnologija kojom se pokušavaju složeni zvukovi rastaviti na pojedine pomoću računala.

Zvuk koji se kreće od izvora, na svom putu izložen je raznim utjecajima koji ga mijenjaju. Zvuk može biti umjetno pojačan, oslabljen, može mu se promijeniti oblik titranja i dr. Za prijenosnik koji ne mijenja izvornu kakvoću zvuka kažemo da je *hi-fi* ili *high fidelity* prijenosnik.

Tijela ili šupljine imaju osobinu da potaknuti mogu titrati specifičnom sebi svojstvenom frekvencijom. Ako do takvih šupljina dopre zvuk koji ima upravo takve sinusoidne frekvencije, on će ući u rezonanciju s njima. U tom slučaju, svaki titraj pojačava amplitudu titraja budući da se zajedno kreću. Ako zvuk koji dolazi do šupljine ili tijela nisu iste, nego bliske frekvencije, nastat će također rezonantno pojačanje, ali slabije, i sve slabije što su frekvencije poticajnog zvuka i titraja potencijalno rezonirajućeg tijela udaljenije. Ako se te dvije frekvencije nađu u suprotnom hodu, one će se međusobno gušiti/stišavati.



Jedan glas protiv i sustav je ukrotiv.

(grafit na zidu preko puta autobusne stanice prema Jelkovcu)

Osobina je medija zvuka da ga mediji upijaju. Upijanje je zvuka zapravo pretvorba zvučne u toplinsku energiju. Mediji ne upijaju sve zvukove jednako, neke sinusoidne frekvencije više, a druge manje. Neki mediji ukupno upijaju više zvuka a drugi manje.

Zvuk ne putuje samo pravocrtno, kao što npr. ide svjetlost, nego ide i iza krutih prepreka, tj. ogiba se. Taj ogib ili difrakcija zvuka nije za sve frekvencije jednak. Što je frekvencija niža, to je ogib veći.

Kada smo u zatvorenom prostoru, zvuk ne dolazi od izvora ravno do našeg uha, već i zaobilazno, odbijajući se od površina koje ga nisu sasvim upile. Jakost zvuka kojeg slušamo u zatvorenom prostoru zbroj je zvuka koji stiže ravno s izvora i odbijenih zvukova. Odbijeni zvukovi prolaze puteve različitih dužina i pridodaju svoju zvučnu energiju u različitim trenucima vremenskog slijeda, tako da se zvuk postupno pojačava do konačne jakosti za tu prostoriju. Isto tako kada početni zvuk prestane, u ograđenom će se prostoru još neko vrijeme čuti

zvuk istitravanja, koji se zove odjek/jeka. Veće prostorije će imati dulju jeku nego manje jer odbijeni zvukovi unutar njih prelaze dulji put, kao što će jeka biti dulja u prostorijama čije stijenke pri svakom dodiru zvuka upijaju manju količinu zvuka, pa će se u njima isti zvuk odbijati na sve strane dok ne bude sasvim upijen. Prostorije imaju i druge akustične osobine, tako naprimjer imaju i vlastite prirodne rezonantne frekvencije, koje će pojačati te iste frekvencije zvuka koji uđe u tu prostoriju.

DOKOLICA

Najstariji dostupni pisani tragovi o dokolici, u zapadnom krugu mišljenja, sežu u antičku Grčku. Stari grci poznavali su pojam *Σχολή* [*shole*] koji znači biti slobodan od (državnih ili javnih poslova), ali i slobodan za (nešto). Pojam *Σχολή* nosi i sljedeća značenja: “filozofska škola”, “nauka”, “slobodno vrijeme”, “imati mir”. Aristotel objašnjava dokolicu kao vrijeme koje je stvaralačko vrijeme, ali koje nije tu radi korisnosti, životnih potreština, niti iz nužnosti.

Latinski naziv za dokolicu je *Otium*. Kvint Horacije Flak je tako svoju odu (II-XVI) nazvao tim imenom. Za njega dokolica označava mir, radost sadašnjeg trenutka kojeg bi trebalo cijeliti više od moći i bogatstva.

Miroslav Artić u svom članku *Prema novom iskustvu slobodnog vremena: slobodno vrijeme kao izvorište kritičke svijesti* ističe kako je u srednjem vijeku dokolica označavala vrijeme “po mjeri čovjeka (...) prilagođeno (...) ritmovima ljudskog tijela”. Michel de Certau u *Invenciji svakodnevice* govori o stvarnosti

koju oblikuju medijski moćnici, a koja postaje stvarnost potrošača/konzumenta. Procesi kao što su konzumacija, potrošnja i proizvodnja se nastavljaju i tijekom dokolice, tako da se de Certauov opis dokolice može dovesti u vezu s onime Paula Virilia, u kojem pojedinac više nije vlasnik svog tijela, niti predodžbe o njemu. *Σχολή* dvoje autora dovodi u vezu s vedskim konceptom *sat-chit-ananda*. Kada je pojedinac u stanju *sat-chit-ananda* onda "...su duhovne pore potpuno otvorene, i harmonija, i sinergični sinkronicitet se probijaju kroz cijelo biće pojedinca... to se onda odražava na njegove postupke, način ponašanja i akcije." Koja je razlika između "bivanja slobodnim od" i "bivanja slobodnim za", i kako tu razliku možemo transponirati?

Prema Aristotelu i Platonu, "neki oblik čistoga primajućeg pogleda postoji ne samo u opažanju osjetilima, nego i u umnomu čovjekovu spoznavanju ili, kako Heraklit kaže, oslušivanju samih stvari"¹. Spoznavanje je prema tome dohvaćanje zbilje samih stvari, tj. spoznaja se ne sastoji samo od misaonog naprezanja ili namjere da postane spoznajnim

1 Josef Pieper, *Pohvala dokolici*, Verbum, Split, 2011, str. 42.

radom.

U svom komentaru Aristotelove *Metafizike*, Toma Akvinski iznosi definiciju pojma *artes liberales*: "Jedino se one vještine, koje su usmjerene znanju, zovu slobodnima; one pak, koje su usmjerene na neku djelatnošću dostižnu korist, zovu se služinskim vještinama"². Postoje li slobodne vještine u dvadeset i prvom stoljeću, i na koje načine bi se dokolica mogla dovesti u izvedbeno-istraživačku vezu s njima?

U suvremenom svijetu rada kapitalizma prevladavaju okolnosti koje ne potiču slobodno istraživanje, tj. suprotno je tome. U kasnom srednjem vijeku bilo je zastupljeno drukčije mišljenje: upravo je odsustvo dokolice, odnosno nesposobnost za dokolicu bila povezana s lijenošću.

Dokolica kao oblik nekretanja, šutnje i tišine preduvjet je za integracijsko osluškivanje stvarnosti. Dokolica nije stav onoga koji se upliće, nego onoga koji se otvara. Ne onoga koji prisvaja, nego onoga koji pušta, koji se pušta i prepušta. Na

² Josef Pieper, *Pohvala dokolici*, str. 53, 54.

razini njezine izvedbenosti, dokolicu možemo odrediti kao primalački stav i kao uporište individualne slobode. Kako raditi na vlastitoj "sposobnosti za dokolicu"³?

Baruch de Spinoza tijelo određuje kroz njegovu kinetiku i dinamiku, ili odnose mirovanja i kretanja, brzine i sporosti među njegovim dijelovima. Tijelo utječe na druga tijela i istovremeno je podložno njihovom utjecaju.

Gilles Deleuze tijelo ne određuje njegovim oblikom ni funkcijama, već dužinom i širinom: "Dužinom nekog tijela nazivamo sveukupnost odnosa brzine i sporosti, mirovanja i kretanja, što vladaju između čestica koje ga s tog gledišta tvore, to jest odnose između neoblikovanih elemenata. Širinom nazivamo ukupnost afekata što ispunjuju tijelo u svakom trenutku, to jest neprotežna stanja neke bezimene sile (sile postojanja, moći bivanja podložnim utjecajima). Tako uspostavljamo kartografiju tijela. Sveukupnost dužina i širina tvori Prirodu, plan imanencije odnosno konsistencije, što je uvijek varijabilan zahvaljujući jedinkama i zajednicama koje ga

3 Josef Pieper, Pohvala dokolici, str. 64.

neprestance mijenjaju, slažu, preslažu"⁴.

Može li tijelo performerera nastati iz dokolice kao pozitivne slobode, iz "bivanja slobodnim za"? Dokolicu određuje vrijeme, dokolica u svom "dinamičkom jedinstvu i potpunom kvalitativnom mnoštvu" određuje, oslobađa i čini vidljivima "faze našeg konkretnog trajanja, faze heterogenog, živog trajanja"⁵. Dokolica dopušta i prepušta se heterogenom trajanju čiji trenuci prožimaju jedni druge, za razliku od suvremenog svijeta rada koje se zalaže za homogeno vrijeme ili nizanje trenutaka na jedinstvenoj prostornoj crti: "Umjesto unutarnjeg života čije se uzastopne faze, svaka u svojoj vrsti jedinstvena, ne mogu izraziti čvrstim elementima jezika, dobivamo jedno sebstvo koje se može umjetno rekonstruirati, i jednostavna psihička stanja koja se mogu dodavati i oduzimati jedna o drugih poput slova abecede pri tvorenju riječi"⁶. Dokolica potiče heterogenost u smislu nesvodivosti na bilo

4 Gilles Deleuze, Spinoza : praktička filozofija, str. 148.

5 Henri-Louis Bergson, Vrijeme i slobodna volja: esej o neposrednim datostima svijesti, Feniks d.o.o, Zagreb, 2011, str. 143.

6 Henri-Louis Bergson, Vrijeme i slobodna volja: esej o neposrednim datostima svijesti, Feniks d.o.o, Zagreb, 2011, str. 142.

koju vremensku, a prema tome i prostornu kategoriju.

Kada bi dokolica postala ključnim parametrom proizvodnje bilo bi zanimljivo promatrati na koji bi se način oblikovao tjelesni aparat performerera, tj. iz kojih bi individualnih parametara proizlazio, te kako bi se ti parametri referirali na dijeljenu stvarnost.

U svom djelu *Kako ljenčariti* Tom Hodgkinson iznosi drugačiji stav starih društava prema dokolici. Na primjer, u starom Egiptu je prošireno praznovjerje zabranjivalo rad jednu pedesetinu dana godišnje, dok je u klasičnoj Ateni bilo pedeset do šezdeset praznika godišnje. U doba najvećeg razvoja u Tarentumu bilo je više neradnih dana nego radnih.

U kalendaru starog Rima bilo 108 dana kada se nisu smjeli zakonski provoditi nikakvi pravni ni ostali javni poslovi, dok je u julijanskom kalendaru broj takvih dana bio još i veći.

Theodore Zeldin u djelu *Potpuna povijest čovječanstva* zalaže se za povratak akademske godine: "Vikend predstavlja samo

polovinu Šabata. Bog je također uputio Židove da svake sedme godine uzmu Šabatski odmor, tijekom kojeg bi trebali prestali s obrađivanjem zemlje, izbrisati sve tražbine i osloboditi robove. Šabatska nam je godina nudila da promijenimo smjer ili jednostavno činimo ono što zaposleni ljudi ne mogu raditi, razmišljati, ili uputiti se u dugu šetnju"⁷. Dakle, svake se sedme godine, koja se zvala Godina razješenja, među Židovima održavala stalna proslava dokolice.

Jesmo li u organskom, intuitivnom vremenu kao onome Bergsona ili u istom matematičkom, izračunatom vremenu kantovskog tipa, i koje umjetničke probleme otvaramo supostavljanjem ovih dvaju tipova vremena?

Ideju dokolice možemo povezati i s idejom usporavanja, Paula Virilioa: "Ako je akceleraciju postalo nemoguće i u najmanju ruku ekonomski nepraktično zaustaviti, preostaje nam tek deakceleracija (retrogradiranje brzine). Kako je moguće biti regresivan, a da se pritom ne bude i reakcioniran?"⁸

⁷ Tom Hodgkinson, *Kako ljenčariti*, Algoritam, Zagreb, 2011, str. 263.

⁸ Paul Virilio, *Brzina oslobađanja*, Naklada društva arhitekata, građevinara i

Alternativu ovome vidim u dokolici shvaćenoj kao "bivanja slobodnim za" organsko, intuitivno vrijeme umjetničkog stvaranja. Tome u prilog ide ideja filozofa Martina Heideggera iz djela *Bitak i vrijeme*, u kojem spomenuti autor čovjeka određuje kao biće nabačeno u vremenu ili ono kojega vrijeme čini bićem nedovršenosti i neposrednosti. Može li dokolica postati horizontom života umjetnosti? Može li dokolica postati temeljem na kojemu počiva Zvukonstruktor?



Mitski čovjek živi u prirodnoj zajednici u kojoj su ravnopravni članovi i čovjek, i biljka, i životinja, itd.

MITSKO SUOSJEĆANJE ŽIVOTA

Za mitskog čovjeka apsolutnost duha odnosi se na apsolutnost života. Za mitskog čovjeka duhovnost je tek jedna od jednako vrijednih manifestacija života, a u prvim stadijima on i ne uočava ikakvu razliku između duha i života. Najjači osjećaj mitskog čovjeka jest uvjerenje da postoji jedinstvo života. Kulturna djelatnost je djelatnost uz pomoć koje se taj osjećaj iskazuje, imajući pritom značenje ponovnog uspostavljanja zlatnog doba.

Prema Béli Hamvasu⁹, kult je ona djelatnost kada individualan čovjek postaje svjestan da u njemu živi univerzalan čovjek i da djeluje, te da univerzalan čovjek ima jedini cilj, a to je povratak u zlatno doba.

Ernst Cassirer impresioniran je opisom rituala uspostavljanja zlatnog doba kod urođenika na Otocima Trobriand, koji je zabilježio Malinowski. Za vrijeme žrtvenih svečanosti stariji

9 Béla Hamvas, Nevidljivo zbivanje, Mirakul, Zagreb, 2004.

Podsjećaju mlađe da će se duhovi predaka vratiti na nekoliko tjedana kako bi prisustvovali magijskim plesovima. Sve se priprema za njihov smještaj po selima i drveću (podižu se platforme sa kojih mogu promatrati svečanost). Sudionici svečanosti stapaju se međusobno kao prirodna bića sa svim bićima prirode. Zlatno doba ili “zajedničko blaženstvo” ono je što označava iranska riječ *aša*; alkemija zlatom; a razni mitovi *satja-juga*, *raj*, ili pak edenski vrt ili Elizijum, navodi Hamvas. Centralni čin kulta u kojem se sve ovo sažima je žrtva. Svjedočimo paradoksu: suosjećanje čovjeka sa svijetom iskazuje se žrtvom nekog bića koje mu pripada ili čak samog čovjeka. Djelatnost koja proizilazi iz tog suosjećanja prema Hamvasu je njega, nježnost vatrom, njega koja biće uzdiže i vraća u jedinstvo sa životom. Nadalje, Hamvas taj “oblik njege” određuje kao praoblik svake kultne radnje. Materijalnu prirodu treba sagorjeti na vlastitoj vatri kako bi se vratila u svoje prastanje. Ta vatra koju čovjek pali sveta je vatra, bilo da je prirodna vatra, bilo da je duhovna stvarnost, tj. budnost, koja se naziva kult. Upravo zbog toga, u vatri njege, ljubavi, njegovanja, obilja i plodnosti, ljepote i procvata, znanja i savršenstva treba sagorjeti svijet kako bi svaki čovjek i stvar

mogli odbaciti materijalno i individualno Ja i vratiti se u svoj univerzalan bitak.

Mit ne poznaje individualno Ja; mit ne izdvaja tj. ne daje posebno mjesto niti čovjeku kao individui, niti njegovoj zajednici u svijetu u kojem živi. Mitski čovjek živi u prirodnoj zajednici čiji su ravnopravni članovi i čovjek, i biljka, i životinja. itd. Mit duhovne tvorevine shvaća čulno. Slika, kao i znak, je stvar, supstanca, kao i svaka stvar u prirodi. Ono duhovno mit smatra čulnim. Upravo stoga mitski čovjek i boga može žrtvovati. Ono što mit čini jedinstvenim vjera je u istinsko postojanje vlastitih duhovnih tvorevina.

U mitu, istina je uvijek na čulnoj strani. Mit kao dinamički proces u svom je razvoju postavio različita određenja čovjeka. Do prvih određenja dolazi magijskim stavom prema svijetu, koji je okarakteriziran pasivnošću želje. Želja je, naime, ono što čovjeka pokreće spram djelatnosti, no budući da mitski čovjek ne razlikuje sliku željenog od njegova ispunjenja, njegova se

djelatnost gotovo završava ondje gdje i počinje.

Mitski čovjek vjeruje da je (za)posjednut moći koja sve ima u rukama (lat. *manus*) i da jedino što treba jest obaviti određeni obred kako bi se sve njegove želje ostvarile. Pojam *mana* preuzet iz polinežanske mitologije razumijemo upravo kao ovakvu magičnu moć; *mana* je subjekt koji posjeduje sve, a čovjek je putem magičnog obreda doziva sebi.

Vrijeme za mitskog čovjeka nije samo tvorevina njegovog duha. Trenutak, faza, nešto je supstancijalno. Život čovjeka kojega već drevni ljudi dijele na dječastvo, mladost, zrelost i starost, ne pripada jednoj osobi. Dječak nije ista osoba kao i mladić: “jedno pleme u zaleđu Liberije, vjeruje da dječaka, čim stupi u sveti gaj gdje se obavlja inicijacija, ubija šumski duh da bi taj dječak bio probuđen za novi život i iznova oduhovljen”¹⁰. Kako bi se određene faze života ispunile u željenom obliku, treba obaviti obred koji odgovara bogu te faze. Ti su bogovi tzv.

10 Ernst Cassirer, *Filozofija simboličkih oblika*, Dnevnik, Novi Sad, 1985, str. 162.

bogovi trenutka, ili s obzirom na djelatnost, funkcionalni bogovi. Sama oruđa također se smatraju otjelovljenjima određene božanske moći. Demoni su prvotno smatrani bogovima koji pripadaju svakom trenutku, da bi se po dijalektičkoj prirodi svakog simboličkog oblika pretvorili u demone koji pripadaju i tvore sudbinu svakog pojedinog čovjeka. Duhovna se moć potom sabire u orfički pojam duše koja opet nije individualna nego je "u stalnoj selidbi" (metempsihoza je seoba ili prijenos duše iz jednog tijela u drugo). Pitagorejci koji prihvaćaju ovaj mit unose jedan novi trenutak, harmoniju, mjeru duše. Duša je potčinjena određenom zakonu, što upućuje na teorijsko nadvladavanje mitskog. Heraklit je prvi koji izokreće odnos demon-individualna kazavši kako je čovjeku demon upravo njegov karakter.

U indijskoj filozofiji nailazimo na prve smjernice u samosvijesti čovjeka kao spoznajnog subjekta. Te se smjernice kreću od Upanišada gdje nailazimo na prva pitanja o tome posredstvom čega se sve spoznaje i "kako spoznati spoznavača?"¹¹.

11 Ernst Cassirer, Filozofija simboličkih oblika, Dnevnik, Novi Sad, 1985, str. 169.

Osjećanje zajedništva jedan je vid temeljnog mitskog suosjećanja sa životom. Sva prirodna bića ulaze u taj oblik zajedništva. Čovjek je jedno sa biljkom, životinjom, plemenom. To se očituje u shvaćanju objeda kao kultne djelatnosti.

Slijedeći Hamvasa, tko kuha za samog sebe i sam jede, kaže Manu, počinio je grijeh. I on se srozao u hranu, i bit će pojeden, rastrgan, i provaren s istom onom sebičnom proždrljivošću kao što je i sam požudno jeo. Čovjek koji jede biljnu ili životinjsku hranu nije u odnosu pukog iskorištavanja. Kultni objed je žrtva, a kult nema nikakve veze sa korišću. Prema Hamvasu, misterij velikih zajedničkih objeda je privid da se jelo žrtvuje čovjeku. U stvarnosti pak čovjek se spušta do materije i saginje se po hranu da bi je uzdigao. To je onaj misterij da hrana daje sebe čovjeku i čovjek hrani, i u ovoj dvostruko predaji, kao u ljubavnom zagrljaju, bukne vatra žrtve, davanje. Samosvijesti ljudske zajednice u smislu svijesti o posebnom položaju svog plemena ili pak ljudske vrste u svijetu u ranom stadiju mitskog procesa nije bilo. Ernst Cassirer time

obrazlaže totemizam, koji izrasta iz onog prvobitnog magijskog osjećanja moći. Biljka, a pogotovo životinja, za čovjeka izgledaju upravo najviše (za)posjednute tom moći zbog njihove aktivnosti i snažnog utjecaja na čovjekov život. Totem određene životinje čini da čovjek postane jedno s tom moći, s tom životinjom. Prevladavajući totem nekog plemena čini identitet tog plemena, ali ne u smislu da to pleme tek obožava crvenog papagaja, već upravo naprotiv, svaki je član tog plemena crveni papagaj. Cassirer navodi primjer iz centralnog Brazila: "do oplodnje ne dolazi prilikom spolnog čina, nego kada se žena nađe na mjestu koje ima totemsku moć, moć koja vlada crvenim papagajem"¹². Dalje, lovac je jedno s bizonom, a zemljoradnik sa volom. Kult je vegetacije mnogo dublje povezan s osnovnim osjećanjem jedinstva života. Moć biljke da se sa svakim proljećem nanovo regenerira budi u mitskom čovjeku vjeru u nesavladivost života. Ovdje pronalazimo i korijene orgijastičkih kultova, kao što je dionizijski: ekstatičkim uništavanjem uništava se tek individualno Ja koje se sjedinjuje sa univerzalnim životnim principom, kako bi, kao i biljka, u

12 Ernst Cassirer, *Filozofija simboličkih oblika*, Dnevnik, Novi Sad, 1985, str. 179.

određenom trenu ponovno “propupalo”. U ovom stadiju zbiva se poistovjećenje vlastitog “socijalnog” bitka sa bližnjim životinjskim ili biljnim.

Organizacija plemenskog života proizlazi iz osnovne organizacije opažajnog svijeta koja sve razlikuje kroz dvije kategorije: “sveto” i “profano”. Ove se dvije kategorije u prvim razvojjima mitske svijesti razlikuju imenima iz polinežanske mitologije: *mana* kao vladajuća moć i tabu kao njezin negativan izraz, ili kazna koja visi nad pojedincem koji uprlja svetost te moći. Tabu je u Polinežana naziv za cijeli religijski sustav, a “jedini prijestup koji čovjek može učiniti je kršenje tabua”¹³. Tabuom se postavlja granice čovjekovom ponašanju, i vodi spram pojma društvene obaveze.

Mitski se čovjek odlikuje čulnim, osjetilnim bitkom, bitkom onog neporednog. Rađanje čovjekove samosvijesti možemo potražiti u rađanju tehnike. Tehnika, stvaranje sredstva za rad,

13 Ernst Cassirer, *Ogled o čovjeku: uvod u filozofiju ljudske kulture*, Naprijed, Zagreb, 1978, str. 139.

ukazuje na prekid sa magijskom sviješću čovjeka. Čovjek postaje svjestan kako mu je potrebno određeno oruđe kako bi se realizirao u okviru određene djelatnosti. Ovo ukazuje i na prvi potez povlačenja granice između Ja i svijeta, jer Ja više nije svijet, nego Ja ulazi u svijet. Ovaj ulazak u svijet od izuzetne je važnosti za filozofiju simboličkih oblika, jer se sam simbolički oblik pokazuje kao duhovni odraz ovog čina. Čovjek postaje svjestan razlike svijesti od svijeta, označitelja od označenog, kao i vlastite moći apstrakcije. Po prvi put čovjek postaje svjestan kulture. Slijedi "kriza bogova" koja se manifestira na način da bogovi nisu više u obličjima životinja, te biljaka. Temeljna djelatnost novog religioznog čovjeka ostaje kulturna djelatnost, no sada potpuno produhovljena. Kultura nije tu da ogradi čovjeka od svijeta, već da njegovom omogućí uzdizanje cijelog svijeta u božansku, duhovnu sferu. Kriza modernog čovjeka utoliko je dublja što njegova djelatnost ne samo da nema ovakav smisao, nego je taj smisao zaboravljen. Upravo stoga, kritička moderna misao od Hegela na ovamo usmjerena je na buđenje iz ovog zaborava i traženje principa na kojem bi se ovo jedinstvo ponovo uspostavilo.



"Divlja misao" Lévi-Straussa svijetu pristupa tražeći osjetilne kvalitete.

DIVLJA MISAO

“Divlja” misao Lévi-Straussa je i “mitska” misao ili logika uma svojstvena svakom čovjeku, a kao takva određuje sva ljudska društva. “Divlja misao” nije misao divljaka, niti misao primitivnih društava, već misao u divljem stanju, a kao takva prisutna je i u civiliziranim kulturama, no razlikuje se od ukroćene, “pitome misli”.

Karakteristika “divlje misli” je slobodnije prepuštanje duha stvaralačkoj spontanosti. U istoimenom djelu Lévi-Strauss pravi distinkciju između “divlje” i “pitome” misli, tj. između znanosti i magije, odnosno religije. Jedna od teza “Divlje misli” opovrgava dotad uvriježeno uvjerenje o primitivnim društvima kao onima u kojima postoji samo predlogičko mišljenje, što je najizrazitije zastupao Lévy-Bruhl.

Lévi-Strauss uvodi pojam “znanost o konkretnom”. S jedne strane, znanost se afirmirala raskidom s jednim načinom

primanja podataka, s “drugorazrednim osobinama” predmeta koje spoznajemo opažanjem i osjetilima (mirisi, oblici, boje, zvuci), dakle orijentirala se na proučavanje “primarnih osobina” koje ne ovise o osjetilnom doživljaju, te koje čine “pravu stvarnost”. S druge strane, misao “divljaka” ne razlikuje dvije spomenute razine spoznaje, te svoju logiku primjenjuje na podatke dobivene osjetilima. Paradoksalno je upravo to što se, prema Lévi-Straussu, ista ta znanosti nakon što isključuje osjetilno iz svog istraživanja, vraća tom istom području i uključuje ga u svoj predmet istraživanja (npr. melodičnost pjeva ptica).

“Divlja misao” “nastoji svijet obuhvatiti u njegovoj sveukupnosti, i sinkronijski i dijakronijski”¹⁴. Lévi-Strauss uspoređuje našu emotivnu vezanost uz predmete iz prošlosti sa situacijom u srednjoj Australiji, gdje se kao sveti tretiraju ćuringe ili tjurunge. Ćuringa predstavlja tijelo određenog pretka i svečano se predaje, s koljena na koljeno, osobi za koju se vjeruje da je reinkarnirani predak. Oni se skrivaju i

14 Claude Lévi-Strauss, *Divlja misao*, Golden marketing, Zagreb, 2001, str. 285.

povremeno pregledavaju, te njeguju i obnavljaju. Lévi-Strauss tumači njihovu svetost time što su “opipljivi svjedoci mitskog vremena koji je njihovim postojanjem fizički potvrđen”¹⁵. Ćuringe osiguravaju dijakronijsko značenje sustava koji se opredijelio za postojanje u sinkroniji. Nadalje, Lévi-Strauss određuje “divlju misao” kao misao koja “... nije misao divljaka, niti misao primitivnog ili arhaičnog čovječanstva, nego nepripitomljena misao, različita od kultivirane ili pripitomljene misli radi postizanja učinka. Oba načina mišljenja mogu postojati jedan uz drugi i međusobno se prožimati, kao što prirodne vrste mogu zajedno živjeti i ukrštati se, jedne divlje, druge izmijenjene, u obliku kakav su im dali poljodjelstvo ili pripitomljavanje, iako je njihovo postojanje prijetnja opstanku onih prvih”¹⁶. Znanje što ga divlja misao ima o svijetu “nalikuje onom koje o jednoj sobi daju ogledala pričvršćena na suprotnim zidovima koja jedno drugo odražavaju (kao i predmete u prostoru koji ih dijeli), a da pri tome nisu strogo paralelna”¹⁷. Tako shvaćenu, Lévi-Strauss je definira kao

15 Claude Lévi-Strauss, *Divlja misao*, Golden marketing, Zagreb, 2001, str. 263.

16 Claude Lévi-Strauss, *Divlja misao*, Golden marketing, Zagreb, 2001, str. 240.

17 Claude Lévi-Strauss, *Divlja misao*, Golden marketing, Zagreb, 2001,

analošku misao, jer “mentalne građevine” što ih ona gradi i kojima razumijeva svijet, nalikuju tom svijetu. Dok su u našoj civilizaciji npr. običaji međusobno odijeljeni, a život se tretira kao svojevrsan tijek odvojenih događaja, u “egzotičnim” su društvima običaji međusobno srasli, a urođenici su oni koji neprekidno slažu i povezuju sve oblike stvarnosti što ih poznaju, bili oni fizičke, društvene ili duhovne prirode.

Prvu razliku između magije i znanosti Lévi-Strauss prepoznaje u tome što magija polazi od općeg i potpunog determinizma, dok za znanost samo za neke događaje važe određeni oblici determinizma. Mitska misao “nije samo zatočenica događaja i iskustava koje uporno raspoređuje i preraspoređuje da bi im otkrila neki smisao; ona je i osloboditeljica jer ustaje protiv odsustva smisla, s kojim se znanost najprije nagodila”¹⁸. Zanimljivo je i to što prema Lévi-Straussu, umjetnost se nalazi na pola puta između znanstvenog i magijsko-mitskog oblika mišljenja; dok znanost pristupa fizičkom svijetu na apstraktan

str. 285.

18 Claude Lévi-Strauss, *Divlja misao*, Golden marketing, Zagreb, 2001, str. 35.

način tražeći formalna svojstva, “divlja misao” kao ona konkretna, pristupa svijetu tražeći osjetilne kvalitete.

Jedan od problema kojim se bavi Lévi-Strauss jest onaj o dualnosti struktura, o proturječnostima koje se nalaze na dva suprotna pola. Pojmom “dualizma” otvara se i problem identiteta, formiranje “ja” nasuprot “drugog”. U “Finalu mitologika” Lévi-Strauss daje odgovor na pitanje postoji li neka osnovna opozicija i koja je to?: “Osnovna opozicija, roditeljka sviju drugih... jest baš ona koju iskazuje Hamlet u obliku ipak previše lakovjerne dileme. Jer čovjeku nije sudbinom dato da bira između biti i ne-bititi”. Čovjek je “prisiljen preuzeti dvije proturječne očiglednosti od čijeg sudara podrhtava njegova misao i, kako bi neutralizirao njihovu suprotnost, stvara beskonačan niz drugih binarnih distinkcija”¹⁹.

Prema Cassireru: “Razni proizvodi duhovne kulture, jezik, znanstvena spoznaja, mit, umjetnost, religija, postaju tako, i pri

19 Claude Lévi-Strauss, *Finale Mitologika*, u: *Marksizam i strukturalizam*, Nolit, Beograd, 1974, str. 13.

svoj svojoj unutrašnjoj različitosti, karikama jednog velikog problemskog sklopa, postaju mnogostruke polazne točke koje se sve odnose na jedan cilj, na preobrazbu pasivnog svijeta pukih utisaka, u kojima se duh čini u početku sputanim, u svijet čistog duhovnog izraza”²⁰. Različite simboličke forme konstituiraju naše stvarnosti, no problem koji se pritom javlja jest problem nesvodivosti jedne simboličke forme na drugu, kao i neprevodivosti jedne u drugu. Nadalje: “Nijedna od tih tvorevina ne utapa se naprosto u drugoj, niti se može iz nje izvesti, već svaka od njih označava jedan određeni način duhovnog shvaćanja, i konstituira u njemu i putem njega ujedno vlastitu stranu onog stvarnog”²¹.

Coahuilla Indijanci poznavali su 88 vrsta biljaka (za prehranu i liječenje), Seminole 250 vrsta i podvrsta, Hopi Indijanci 350, a Navaho Indijanci čak više od 500 vrsta. F. G. Speck navodi kako nije čudno da lovac Penobscot iz Mainea praktički bolje poznaje način života i osobine losa, nego najiskusniji zoolog, a

20 Ernst Cassirer, *Filozofija simboličkih oblika*, Dnevnik, Novi Sad, 1985, str. 29.

21 Ernst Cassirer, *Filozofija simboličkih oblika*, Dnevnik, Novi Sad, 1985, str. 27.

Lévi-Strauss potom zaključuje da životinjske i biljne vrste nisu poznate zato što su korisne, one su proglašene korisnima ili zanimljivima jer su ih ljudi prije upoznali.

Na rezultatima mitskog oblika mišljenja ili “znanosti o konkretnom”, postignutim 10 000 godina prije egzaktnih i prirodnih znanosti, počiva i temelj naše kulture.

Mitska misao nalazi se između opažaja i pojma, a posrednik između slike i pojma je znak. Središnji dio puta između znanstvene spoznaje i mitske ili magijske misli zauzima umjetnost. Mit pomoću strukture kao polazišta pristupa izgradnji cjeline, dok umjetnost polazi od cjeline usmjerene prema otkrivanju pripadne strukture. Nadalje, u kontekstu mitskog oblika mišljenja, zvučna oprečnost (npr. u Indijanaca Foca) odgovara oprečnosti između boje i nepostojanja boje. Upravo zato samo oblici mogu biti zajednički, ali ne i sadržaji. Prema Lévi-Straussu, duh ide od empirijske raznovrsnosti do pojmovne jednostavnosti, te od pojmovne jednostavnosti do

sinteze koja ima značenje, a osjetilne slike, simboli, pritom figuriraju kao žetoni kombinatorne igre u kojoj se premještaju prema pravilima, ne gubeći nikada iz vida empirijske označitelje koje privremeno zamjenjuju.

Karakteristika divlje misli istovremenost je trenutka promatranja i trenutka tumačenja.



Filozof Louis Althusser kategoriju subjekta vidi kao konstitutivnu kategoriju svih ideologija, a čovjek nije slobodan nego je potčinjeno biće (subjekt).

IDEOLOŠKI DRŽAVNI APARATI

Filozof Louis Althusser²² uspoređuje vlastito istraživanje ideologija s etnologom koji proučava mitove primitivnih društava. Kao zajedničko mitovima i ideologijama Louis Althusser nalazi da su ti svjetonazori imaginarni. Naime prema Althusseru, biti subjekt znači vjerovati unutar ideologije i sudjelovati u ritualima ideološkog aparata.

Kategorija subjekta je konstitutivna kategorija svih ideologija, a čovjek nije slobodan, nego je potčinjeno biće (subjekt). Iako pojedinac misli da je slobodan, on sudjeluje u regularnim praksama ideološkog aparata i omogućuje njegovo funkcioniranje. Svaki ideološki aparat formira zatvoreni svemir u kojemu nije moguća drukčija svijest od one koja je iluzorna, funkcionalno predodređena.

Uloge pojedinaca prema tome su predodređene prije negoli

²² Louis Althusser, *On the Reproduction of Capitalism*, Verso, London – New York, 2014

pojedinci to sami znaju, npr. prezimenom, spolom, fizičkim sposobnostima itd. Društvo je, prema tome, dijeljeni sustav iluzija.

Nadalje, Althusser ideologijama suprotstavlja znanost ne kao ideologiju, nego znanost kao istinu. Za njega je znanost proces bez subjekta, objektivan proces. Althusser socijalistički humanizam smatra ideološkim konceptom, međutim, on ga prihvaća na temelju svoje teze da je ideologija struktura esencijalna za povijesni život društava.

Althusser razlikuje represivne državne aparate i ideološke državne aparate. Represivni državni aparati su sve institucije koje funkcioniraju uporabom bilo kojeg oblika nasilja. To su vlade, administracije, sudovi, policije, vojske, zatvori itd. Ideološki državni aparati pak funkcioniraju putem ideologija. Cilj ideoloških aparata države je uspostava dominantne ideologije vladajuće klase kod ljudi i formiranje odgovarajuće slike svijeta. Važno je istaknuti razlikovanje između represivnih

i ideoloških državnih aparata (IAD), budući da ideološki aparati države ne funkcioniraju samo uporabom sile, nego uporabom institucija. Althusser kao ideološke aparati države (IAD) navodi sljedeće institucije:

- religijski IAD (sustavi različitih crkvi i religijskih zajednica);
- školski IAD;
- obiteljski IAD;
- politički IAD (stranke, partije, različiti politički sustavi);
- pravosudni IAD;
- sindikalni IAD;
- informacijski IAD (mediji);
- kulturni IAD (umjetnost, sport, itd.).

Althusseru ideologija nije samo potčinjavanje, nego konstituiranje subjekata, koji sami sebe vide slobodnima usprkos njihovom potčinjavanju. Zadržimo se još kratko na razlikama između represivnog i ideoloških državnih aparata.

Prema Althusseru postoji samo jedan represivan državni aparat, ali postoji mnoštvo ideoloških državnih aparata. Unatoč tome, postoji i jedinstvo koje ovo mnoštvo ideoloških državnih aparata podvodi pod jedno tijelo. Represivni državni aparat dio je javne sfere, dok je najveći dio ideoloških aparata dio privatne sfere. Privatne su crkve, škole, mediji, kulturne ustanove itd. Država nije niti pravna niti privatna, ona je preduvjet za svako razlikovanje javnog i privatnog. Svaki državni aparat (i represivni i ideološki) djeluje pomoću nasilja ideologije. U represivnom državnom aparatu prevladava nasilno ponašanje i fizičko nasilje, a ideološki trenutak je sekundaran. Louis Althusser navodi primjer u kojemu vojska i policija djeluju ne samo opresivno i nasilno nego i ideološki, da bi istovremeno osigurale vlastitu koheziju i uvjete vlastite reprodukcije, a uz pomoć vrijednosti koje su određene dominantnom ideologijom vladajuće klase. U djelovanju ideoloških državnih aparata pak dominira djelovanje putem ideologije, dok se nasilno ponašanje pojavljuje samo u krajnjim slučajevima, u ublaženim oblicima, zatumljeno ili simbolično. Althusser tvrdi kako prema tome škola i crkva, kao i obitelj, odgajaju ne samo svoje službenike nego i svoje "ovce". To se

naime odnosi i na kulturni ideološki aparat. Iako postoji čitava lepeza ideoloških državnih aparata, što je ono što ujedinjuje njihovu različitost? To je prevlast ideologije, vladajuće ideologije, tj. ideologije vladajuće klase, koja drži vlast nad državom kao jedna ili savez klasa i raspolaže (represivnim) državnim aparatom.

Uloga represivnog državnog aparata je silom osigurati političke uvjete proizvodnih odnosa, koji su u osnovi odnosi izrabljivanja, kao i osigurati političke uvjete djelovanja ideoloških aparata (IAD). Upravo vladajuća ideologija omogućuje i osigurava sklad između represivnog i ideoloških državnih aparata.

Althusser iznosi tezu da je u zrelom kapitalizmu vladajući položaj dodijeljen školskom ideološkom aparatu, koji je na toj vodećoj poziciji zamijenio crkvu, tj. "par crkva – obitelj zamijenjen je parom škola – obitelj." Svi ideološki aparati države vode reprodukciji proizvodnih odnosa, tj.

“kapitalističkih odnosa izrabljivanja”. Politički aparat pokorava pojedince političkoj ideologiji države, informativni aparat putem tiska, televizije i drugih medija “servira građanima svakodnevne doze nacionalizma, šovinizma, liberalizma, moralizma itd.”

Kulturni ideološki aparat to radi na svoj način (Althusser ističe važnu ulogu sporta u širenju šovinizma, “religijski aparat u propovijedima, obredima rođenja, braka, smrti podsjeća da je čovjek samo prah koji umije voljeti svoje bližnje toliko da nudi i drugi obraz onome koji ga šamara.”

U školskom ideološkom aparatu djeca uče razna umijeća zaodjenuta vladajućom ideologijom kao što su jezik, matematika, priroda i društvo, znanost, književnost ili ideologiju u čistom obliku kao što je moral, građansko obrazovanje ili filozofija, a sve u cilju integracije u klasno društvo i reprodukcije proizvodnih odnosa kapitalističkog društvenog poretka.



Kako je život čudan! Kako to drugačije reći nego tako?

UMJESTO ZAKLJUČKA

Kao što su pojedine asocijacije iz procesa praktičnog rada na Zvukonstruktoru poticale na teorijsko istraživanje istih (asocijacija), tako su i teorijska istraživanja služila kao polazište za snimanje pojedinih kadrova/zvukova koji su konstitutivni dio same instalacije u prostoru.

Za kraj postavljam pitanje koje može biti polazište za sljedeći rad: kako se čovjek može vratiti u mitsko osjećanje života, tj. u osjećanje jedinstva sa svijetom? Da li je moguće izaći iz ideologije vladajuće klase i iz svih ideoloških aparata države, pa tako i iz mita, jezika, ideološki posredovanih procesa subjektifikacije, pa i iz znanosti, koju Althusser nije smatrao ideologijom. Je li moguće i na koje sve načine vratiti se u primordijalnu percepciju, neposredovanu jezikom, ideologijama, naučenim obrascima.